

МЕМУАРНІ ДЖЕРЕЛА СЕЛЯН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

О. О. Алексєєв

Запорізький національний університет
oleksijalekseev79@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5142-1484

Г. М. Васильчук

Запорізький національний університет
historyhena@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3023-6682>

Ключові слова: Перша світова війна, селянські мемуарні джерела, російська імперська армія, міжнаціональні відносини, між особові стосунки, мемуари, щоденники, листи.

У пропонованій статті досліджуються умови та фактори створені подіями Першої світової війни, які сприяли виникненню масиву селянських особових джерел. Проводиться аналіз еволюції поглядів селян, змін в поведінці та визначенні власного місця в подіях Першої світової війни. Досліджуються соціально-психологічні риси російської армії, що несли як позитивний, так і негативний характер, зміни що відбулися у стосунках між солдатами та офіцерами. Розглянуто умови формування та еволюції кластерів «свій» - «чужий». Розглядається поширення девіаційних проявів у поведінці вояків. Визначаються інформаційні можливості селянських мемуарних джерел, а також - їх рівень суб'єктивності у викладенні матеріалу.

THE MEMOIR SOURCES OF SOUTHEASTERN UKRAINIAN PEASANTS DURING THE PERIOD OF THE WORLD WAR I

O. Alekseev

Zaporizhzhia National University

H. Vasylchuk

Zaporizhzhia National University

Keywords: World War I, peasant memoir sources, Russian Imperial Army, international relations, interpersonal relations, memoirs, diaries, letters.

The proposed article investigates conditions and factors, created by the events of the World War I, which contributed to the creation of peasant personal sources amount. It conducts the analysis of peasants' personal attitudes evolution. It researches socio-anthropological features of Russian army, both positive and negative, changes in relations between soldiers and officers, conditions of formation and evolution of the concepts 'native' and 'alien,' and the spread of deviant behavior forms among the soldiers. The article also evaluates the informational potential of peasant memoir sources and their level of subjectivity in the presentation of material.

In general, written personal sources of peasants in southeastern Ukraine from the period of the World War I are important sources of the history of Ukraine. Memoirs carry an important cognitive function allowing researching the aspects of history, such as the socio-cultural features and relations, which are not represented in other types of historical sources. The egocentrism and subjectivity of this type of sources can be perceived not as a defect, but rather as an object for different direction of further researches. Memoir sources not only allow new insights into the conditions of 'ordinary people' in the circumstances of the World War I, but also allow defining the influence of the same 'ordinary people' on the general course of history.

Перша світова війна (далі – ПСВ) з огляду на її масштаби та залучення передових на той час технологій, стала першим військовим конфліктом, що перетворив рядового солдата лише на примітку на просторі величч історичних подій. Війна перетворилась на машину: наступ піхоти, загородження, кулемети, артилерійський бій і завершення жертви. Життя окремої людини солдата ще більше втратило значення на тлі мільйонів загиблих.

Відповідний підхід простежується у вивченні подій тієї війни. Лише останнім часом в історичній науці бачимо намагання виокремити солдата Першої світової, вивчити його долю та погляд на події війни. Обсяг історіографії ПСВ ми можемо порівняти хіба що з історіографією Другої світової війни. Події ПСВ та їх аналіз викладено у сотнях монографій та тисячах наукових публікацій. Однак, незважаючи на велику кількість наукових та аматорських розробок на тему ПСВ, ще донедавна вона цілком заслужено тримала за собою епітет «забутої» війни.

Хоча останнім часом історична наука почала приділяти більше уваги темі ПСВ залишається велика кількість напрямків, які все ще не отримали належної уваги істориків. В тому числі - проблема впливу війни на різні соціальні групи, зокрема селянство.

Метою дослідження є визначення факторів, створених подіями ПСВ, які сприяли виникненню цілого масиву селянських особових джерел. Застосувавши компаративний аналіз провести класифікацію селянських мемуарних джерел на групи. Визначивши їхні інформаційні можливості, рівень суб'єктивності у викладені матеріалу, виокремити методи їх подальшого вивчення.

Останні роки спостерігаємо підвищення зацікавленості істориків до особових письмових джерел рядових учасників війни, які довгий час вважались малоінформативними. Через це майже не залучались до історичної науки. Колишні вороги тепер стали союзниками, вивчаючи та показуючи війну очима звичайних людей, які були вихоплені з свого буденного життя та рекрутовані до армії. Історична наука перейшла від вивчення загального – ПСВ і участь у ній населення до вивчення впливу війни на окрему людину, формуючи новий напрямок у світовій історіографії. Історичні дослідження в даному напрямку спостерігаємо фактично в кожній країні, народи якої брали участь у ПСВ.

Ще в ході війни було розпочато видання особових писемних джерел учасників тих подій. Так

у Російській імперії в 1915 році вийшли друком «Розповіді поранених. Картини війни»¹ та «Нариси війни. (Листи з діючої армії)».² Зазначенні праці були видані у репортажному форматі і описували погляд на військові дії як офіцерів, так і рядових солдат. Основною метою видань стає популяризація війни серед населення та створення героїчного ореолу, проведення наукового аналізу за мету в згаданих працях не ставилось.

В радянській історіографії у комплексі мемуарних джерел присвячених ПСВ, можемо виділити три великих групи особових джерел: щоденники (листи) та мемуари офіцерів учасників бойових дій, мемуари політичних діячів того часу, мемуари – спогади селянства та робітничої верстви, які пізніше стали учасниками Громадянської війни та будували кар'єру за часів СРСР переважно у Червоній армії. Кожна з цих груп особових джерел активно залучалася до історичного вивчення подій ПСВ. Знаходимо велику кількість друкованого матеріалу виданого в Радянському Союзі та за кордоном з аналізом зазначених масивів мемуарних джерел. Період радянської історіографії характеризується тенденційними підходами до вивчення зазначеної проблематики. Проте й існує велика кількість фактичного матеріалу, зокрема особових письмових джерел учасників подій.

Російська історична наука, рухаючись у руслі загальносвітових тенденцій, більш ґрунтовно підійшла до вивчення подій ПСВ. Створюється потужна джерельна база. Вводяться в науковий оборот раніше не відомі письмові особові джерела, в тому числі й селян які були рекрутовані до армії та взяли участь у військових діях. Звертає на себе увагу збірник матеріалів міжнародного колоквиуму, що проходив 1998 року у Петербурзі за участю великої кількості російських та європейських фахівців. Виданий збірник містить велику кількість фактичного матеріалу, задає нові напрямки для подальших досліджень.³

На території Російської федерації захищається ряд дисертацій присвячених питанню селян-солдатів, які пройшли вихори Першої світової. Ставлення селян великоросійських губерній до ПСВ, вивчалось у дисертації Крайкіна В.В. «Перша світова війна у сприйнятті селян: за матеріалами Орловської губернії» захищеної в 2009 році у Брянському державному університеті.⁴ Ґрунтовне

¹ «Рассказы раненых. Картины войны». Москва, 1915. 367 с.

² «Очерки войны». (Письма из действующей армии). *Выпуск первый*. Одесса, 1915. 56 с.

³ Козенко Б.Д. Отечественная историография Первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. 2001. №3.

⁴ Крайкин В.В. Первая мировая война в восприятии крестьян

дослідження писемних джерел створених російськими військовополоненими проведено в межах дисертації Абдраштова Е.Є. «Джерела особового походження з історії російських військовополонених Першої світової війни».⁵

В частині археографічних робіт спостерігаємо підвищення зацікавленості науковців до опрацювання та введення в науковий обіг мемуарних джерел. Значний масив особових джерел офіцерів та учасників війни було видано 2017 року московським журналом «Вітчизняні архіви» у збірнику «Перша світова війна 1914 – 1918 рр. у щоденниках та споминах офіцерів Російської імператорської армії: Збірник документів». Для публікації у збірнику були відібрані сім авторів з російського державного архівного фонду.⁶ На основі особових письмових джерел було видано статтю Калмикова В.С. «Окопная правда Першої світової війни» яка присвячена погляду рядових солдатів та офіцерів російської армії на історію ПСВ, внутрішні стосунки між військовими та проаналізовано відношення до солдат війська противника.⁷

Вводяться в обіг особові джерела учасників війни армій військ Антанти та Центральних держав. Так по завершенню війни в європейських країнах видаються художні твори, написані безпосередніми учасниками ПСВ та описують пережиті ними події. До зразків художньої літератури створеної на мемуарній основі відносимо видану в 1929 році у Берліні працю М. Берадта «Нотатки солдата»⁸. Продовжує напрямом книги американського автора, учасника війни, Джона Пассоса «Три солдата», що була видана в Сполучених Штатах 1921 року та стала першим класичним романом за подіям Першої світової війни.⁹

Серед європейських археографічних праць можемо виділити «Перша світова війна Вільгельма Хайдера: нотатки з походу та госпіталю» 2014 року, яка передає уявлення баварського солдата про початок війни та розповідає про атмосферу і

внутрішній порядок армійського госпіталю часів війни.¹⁰ «Військовий щоденник матері» виданий 2005 року у Німеччині становить унікальний раніше не опублікований щоденник часів ПСВ. Видання передає погляд на події матері солдата на дім котрої спустилися жахи війни та змусили її ламати й переглядати свої світоглядні переконання.¹¹

Аналізуючи історіографію питання мемуарної спадщини селян українців, що воювали в ПСВ у лавах російської армії, визначаємо що даний напрям не набув особливої актуальності. Проте звертають увагу на себе статті Сергія Плохія та Володимира Чопа, що були опубліковані у якості передмов до збірників мемуарних джерел селян південно-східної України виданих Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. В зазначених статтях подається досить ґрунтовний погляд на участь селян українців у подіях ПСВ, задаються перспективні напрямки до подальшого вивчення.¹² Саме археографічні видання підготовлені науковцями Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України послугували основою даної статті.

Загалом, писемні джерела особового походження селян південно-східної України присвячені періоду ПСВ можемо класифікувати за класичним принципом:

1. Щоденники. Перспективними напрямками для дослідження є фіксація та опис подій свідком яких був автор щоденника та аналіз внутрішніх емоційно-психологічних змін які відбулися з автором під впливом зовнішніх факторів.

2. Приватне листування. В якому виділяємо два напрямки для подальшого аналізу: описовий та психологічно-емоційний. До описового відносимо сприйняття просторово-часових характеристик та місця автора в описуваних подіях, відображення ціннісно-мотиваційного ставлення та поглядів. До психологічно-емоційного напрямку належить відображення почуттів, емоцій, мрій та турбот.

3. Мемуари спогади. Можемо визначити два перспективних напрямку дослідження для групи джерел: науково-пізнавальна цінність мемуарів та

(по матеріалам Орловської губернії). *Автореферат*.

⁵ Абдраштов Э.Е. Источники личного происхождения по истории российских военнопленных первой мировой войны. *Автореферат*.

⁶ Первая мировая война 1914-1918 гг. в дневниках и воспоминаниях офицеров Русской императорской армии: Сб. док. Москва. 2016. 749 с.

⁷ Калмыков В.С. «Окопная» правда Первой мировой войны. *Вестник МГТУ*. Москва. 2014

⁸ Beradt, Martin (1881–1949): *Erdarbeiter. Aufzeichnungen eines Schanzsoldaten*, 1919. Später auch unter dem Titel *Schipper an der Front*, Berlin 1929

⁹ Dos Passos, John (1896–1970): *Three Soldiers, 1921 / Drei Soldaten*, 1922

¹⁰ Wilhelm Heiders *Erster Weltkrieg. Aufzeichnungen aus Feldzug und Lazarett*. Buch. Softcover, 2014, 120 S

¹¹ «Mutter's Kriegstagebuch» *Die Aufzeichnungen der Antonia Helming 1914-1922* 2005, Rückblick, Band 3, 348 S

¹² Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // *Джерела з історії Південної України*. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. 484 с.

особисте ставлення автора до викладених подій.

Аналізуючи джерельну базу автором було виділено кілька перспективних напрямків для подальшого дослідження. Темати статті стали питання людського та матеріального забезпечення російської армії, а також - питання міжнаціональних стосунків, стосунків між солдатами та офіцерами, визначення розуміння селян, що пройшли ПСВ кластерів «свій» - «чужий». Окреслюються фактори які сприяли виникненню селянського наративу.

Організація та забезпечення російської армії. Погляд солдата.

Питання забезпечення та кадрового формування російської армії часів ПСВ історичні нароби спираються, як правило на офіційні документи, які часто розносились з реальним станом речей, з яким зустрічався солдат на лінії фронту. Так, після поразки Росії з боку Японії, в Російській імперії постало питання проведення військової реформи. 1914 року було затверджено на державному рівні «Малу програму» та «Велику програму з підсилення армії» з фінансуванням понад 433 млн. карбованців. Метою стало суттєве підвищення боєздатності російської армії та флоту, прийняття нових зразків озброєнь. Відповідно до «програм» завершити військову реформу планувалося до 1917 року.¹³

Внаслідок запізнення з реформами Російська імперія увійшла в ПСВ не маючи не лише більш сучасного озброєння, а й з дефіцитом звичайної стрілецької зброї. Російські військові заводи були не здатні забезпечити армію необхідною кількістю рушниць та набойів до них. Тому вже 1914 рік показав нестаток зброї, а з появою на Східному фронті в середині 1915 року основних сил німецької армії ситуація з стрілецькими озброєннями російської армії стала критичною. Підтвердження нестачі озброєння знаходимо у Михайла Алексєєва який служив у 419-Актарському полку 105-ї піхотної дивізії відзначав що восени 1915 року, їм видали озброєння лише з прибуттям на передові позиції, зокрема вони отримали рушницю японського виробництва та наказ заощаджувати набой.¹⁴

Не кращою ситуація виглядала в артилерійських полках. Олександр Замрія не лише відзначав у другій половині 1915 року нестачу артилерійських снарядів, а й вбачав у цьому одну з основних причин невдач російської армії. В своїх мемуарах він відзначав, що 1915 року фронт тримався фактично на штиках, адже іншої зброї критично не вистачало. Лише починаючи з 1916 року, ми маємо змогу спостерігати позитивні зміни в озброєнні армії. Солдати не лише були забезпечені особовою зброєю, з'явилися нові зразки озброєнь на зразок артилерійських снарядів з задушливим вмістом.¹⁵

Іншим напрямком до постачання озброєння йшла якість мобілізаційного наповнення російської армії. Напередодні ПСВ чисельність російської армії становила 1 360 000 чоловік, резерв складав 5 650 000 чоловік. 30 липня 1914 року з оголошенням повної мобілізації, було рекрутоване до війська фактично весь резерв, чисельність армії досягла 5 065 000 чоловік.¹⁶ Така мобілізаційна політика призвела як до організаційних проблем з проведенням призиву до армії, так й до забезпечення руху маршових команд до військових частин. А також починаючи з другого року війни до дефіциту молодшого командного складу і досвідчених новобранців

Підтвердженням поганої організації при проведенні призову до армії знаходимо й у спогадах селян, що були рекрутовані до російської армії з теренів Південної України. Так Михайло Алексєєв згадував, що після прибуття на мобілізаційний пункт довелося чекати шість днів до моменту розбивки по військовим частинам. Йому навіть вдалося, разом з товаришем, залишити призивний пункт та повернутись на певний час додому.¹⁷ В спогадах Василя Рубеля знаходимо аналогічну розповідь про те як його брат Андрій разом з товаришем втік з військового ешелону та повернувшись додому пробув там кілька днів і лише після цього поїхав наздоганяти свою частину. Автор повідомляє і про прояви корупції при проведенні призиву. Він згадував що вартість для того аби залишитись вдома відповідала розміру у пів ка-

¹³ Сенин А.С. Организация снабжения русской армии вооружением и боеприпасами в годы Первой мировой войны. XX век и Россия: общество, реформы, революции. Вып.2. Самара, 2014

¹⁴ Михайло Алексєєв. Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. Запоріжжя, 2005. 516 с. С. 513

¹⁵ Олександр Замрія. Заповіт своєму поколінню... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. 484 с. С. 224

¹⁶ Лютко С.Г. Комплектование русской армии в годы Первой мировой войны. Первая мировая война в исторических судьбах Европы : сб. материалов. Минск, 2014. – С. 107-112

¹⁷ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 507

бана для урядника.¹⁸

Ще одним підтвердженням нездатності Російської імперії організувати нормальний процес мобілізації населення з початком ПСВ, зокрема організувати рух маршових колон від місця призиву до військової частини, знаходимо у Михайла Алексєєва. Автор згадував, що під час руху до військової частини, на станції Бердичів, їм повідомили, що годувати в дорозі їх не будуть. Проте Алексєєв вказав, що їм було повідомлено, що вони можуть грабувати місцевий ринок, адже більшість торговців на ньому євреї.¹⁹

Поняття «свій» – «чужий» для селянина-солдата.

Загалом з початком ПСВ можемо спостерігати загострення національного питання та питань національного самовизначення. Воно помітне як між ворогуючими націями, так і націями однієї імперії. В селянських мемуарних джерелах знаходимо специфічний погляд на популярну в сучасній українській історіографії тезу про ПСВ як трагедію українського народу, якому довелося воювати один проти одного в арміях Російської та Австро-Угорської імперіях. Зустріч з одноплемінниками з іншого боку фронту описав у своїх спогадах Іван Марусенко. Який брав участь у форсуванні російською армією р. Сян у серпні 1914 року та описав випадок, як під час бою з ворожих лав, почали просити припинити вогонь аргументуючись що вони теж руські, і реакцію на це їхнього офіцера який їм відповідав, що «нам таких русских не надо».²⁰

Відзначаємо що серед селян рекрутованих до російської армії з теренів південної та східної України не простежується ідея про протистояння з одноплемінниками в армії супротивника як трагедія власного народу. Розуміючи етнічну близькість з українцями у складі австро-угорської армії, вони все ж не ототожнюють їх з власною національною само ідентичністю називаючи їх руськими або русинами.

Активний розподіл за національною або географічною ознакою походження, спостерігаємо у складі російської армії. Для солдат російської

армії питання само ідентичності та належності оточення до інших націй стає одним з факторів взаємовідносин. І якщо недовіра до підданих Російської імперії німецького походження виглядає досить природно на фоні протистояння німецькій армії, то складні відносини в середині російської армії між іншими національними групами та фактичним формуванням землячеств свідчить, що протистояння народів у ПСВ призвело до загострення питань національної само ідентичності серед рядового складу російської армії.

Всю складність та різноманітність міжнаціональних відносин та питань локальної ідентичності в середині російської армії, з погляду селянина, ми можемо досліджувати за мемуарами Михайла Алексєєва. Вказані мемуари дають змогу розглянути розподіл за етнічним та локальним принципом на «свій» - «чужий» та краще зрозуміти стосунки в середині російської армії. Причому певні його висловлювання за сучасним виміром ми можемо сміливо називати неполіткоректними. Проте сам автор не вкладає жодного негативу в свої висловлювання за національною ознакою. Михайло Алексєєв будучи етнічним росіянином не лише сам спокійно ставиться до того що його товариші по службі називають «кацапом», а й сам застосовує цей термін до іншого росіянина з Пензи.²¹

Певна невизначеність з етнічними і пошук правильного для себе визначення національної приналежності простежується й у інших селянських авторів, які стали предметом дослідження. У мемуарах Олександра Запрія знаходимо характерну згадку коли він описуючи національний склад артилерійської батареї в якій служив, вживає термін «таврчанин» і тут же виправляє самого себе пише «точніше українців».²²

Одразу після вже згаданого нами епізоду з євреями, яких вони грабують по дорозі до військової частини, Михайло Алексєєв розповідає про складні відносини з новобранцями молдаванами які були прикріплені до нього для навчання. Молдавани які були рекрутовані до російської армії з приєднаної до Російської імперії в ХІХ ст. Бессарабії, чинили постійні перепони навчанню. Вони вдавали що зовсім не розуміють російської мови, чим викликали гнів і роздратування свого вчителя Михайла Алексєєва. Бачачи безперспективність їх навчання Алексєєв не витримує і називає молдаван «проклятими індиками», і тим самим одразу викликає на себе гнів фельдфебеля, який

¹⁸ Василь Рубель. Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // *Джерела з історії Південної України*. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. 484 с. С. 159

¹⁹ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 507-508

²⁰ «Солдат своєї Батьківщини». Спогади Івана Марусенка. / Упорядн. Т. Молдавська. К., 2015. 72 с. (Серія «Старожитності Південної України», випуск 25). С. 26

²¹ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 521

²² Олександр Запрія. Заповіт своєму поколінню... С. 229

також виявився молдаванином за національністю.²³

За спогадами Михайла Алексєєва, періоду ПСВ, ми можемо простежити намагання (в тому числі інших вояків, зокрема згаданих ним молдаван) триматися «своїх». Так після призову до армії, Алексєєв жалкує про те що йому доводиться розходитися з «петрівцями» з якими він йшов до армії. Вже під час перебування на фронті він просить призначити себе у взвод, в який боялись йти інші. Адже він у своїй більшості складався з «таврических», людей рекрутованих як і він сам з Таврійської губернії. Протягом всього часу Михайло Алексєєв постійно намагається підтримувати зв'язки з своїми родичами та земляками. Вже наприкінці війни він розшукує та зустрічається з власним братом, який воював у іншій частині і навіть вмовляє свого командира перевести його брата у їхню частину.

У спогадах Михайла Алексєєва ми бачимо, що для нього як для селянина важливим є не так етнічне походження як локальна ідентичність за фактом землі народження. Його розподіл «свій» - «чужий» проходить за лініями «кацап» - «хохол» та «таврические» - «пензенцы», «сибиряки», «москвичи» та ін. Проте, можемо відзначити, що серед «своїх» або «земляків» у Алексєєва простежуються люди різних національних груп: і українців, і росіян, і інших. Однак вони залишаються для нього своїми по принципу походження, принципу землі, що характерно саме для селянської самосвідомості.

Схожий підхід спостерігаємо в мемуарах Олександра Замрія та Івана Ярошенко, які відносять до «своїх» перш за все родичів, потім земляків, не акцентуючи уваги на їх національній приналежності та намагаються триматися разом. Так Андрій Рубель, так само як і Михайло Алексєєв, найбільше шкодує про те що, він змушений був при зарахуванні в учбову команду залишити своїх односельців. А Олександр Замрія постійно підтримує зв'язок з своїм земляком та сватом який служить у гарнізоні Царського Села.²⁴

Окремо виділяємо, що у спогадах Михайла Алексєєва періоду ПСВ переважно зустрічаються термін «кацап» та «хохол». Офіційний термін для того часу «малорос» фактично не використовується. Назви «українець» або «росіянин» зустрічаються доволі рідко, що підтверджує маловживаність цих термінів для селянського середовища Південної України. Характерним епізодом у пи-

танні національної само ідентифікації, є згадані Алексєєвим події 1917 року з встановленням в Україні Гетьманату. У зв'язку з цим він та його земляки не підлягали демобілізації адже «вважалися українцями».²⁵

Окремо необхідно звернути увагу питанню міжнаціональних стосунків періоду ПСВ, зокрема на етнічних німців. Їх у російській армії була досить значна кількість, як серед рядового так і офіцерського складу. В мемуарах Михайла Алексєєва згадується підпоручик, етнічний німець Сергій фон Францен. Алексєєв згадує як батальйонного командира, пишучи його прізвище на більш традиційний для себе манер – Фонфранц. До нього в своїх спогадах Алексєєв ставиться досить тепло та з повагою. Хоча й спеціально відзначає, що Фонфранц «звичайно німець, але наш».²⁶

Більш підозріле ставлення до етнічних німців ми знаходимо в листах пов'язаних з Андрієм Рубелем. Так один з офіцерів до нього ставився з певною пересторогою, закидаючи йому, що прізвище Рубель дуже схоже на німецьке. І навіть в повідомленні родини про його смерть перекручує його прізвище на російський манер називаючи Андрія Рубеля – «Порублев».²⁷

Крім того, спостерігаємо у селянських мемуарах, що у стосунках з вояками ворожих армій та місцевим населенням з яким доводиться спілкуватися принцип етнічного походження так само знаходиться на другорядному плані. Однак домінує принцип близького соціального походження. Особливо яскраво подібне розмежування «свій» - «чужий» між вояками воюючих армій, спостерігаємо в останній рік війни. Коли втома від військових дій стає спільною для армій з обох боків фронту.

Також можемо відзначити, що серед солдат російської армії відсутні озлоблення та ненависть по відношенню до ворога. Простежується емоційно нейтральне ставлення до вояків армій Центральних держав. Загалом, в селянських особових джерелах є відсутнім узагальнюючий образ ворога який би поширювався на представників всієї нації ворожої армії. Виходячи з розглянутих мемуарних джерел, бачимо, що й ставлення як ворожої армії так і місцевого населення територій де відбувались військові дії до вояків російської армії було досить спокійним без відверто ворожого забарвлення. А розподіл «свій» - «чужий» часто визначався не за принципом приналежності

²³ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 509

²⁴ Олександр Замрія. Заповіт своєму поколінню... С. 225

²⁵ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 547

²⁶ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 533

²⁷ Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій... С. 19

ті до певної нації, етнічної групи або кольору військової форми.

Іван Марусенко провів в німецькому полоні більшу частину війни. Потрапивши у полон 7 березня 1915 року (після поранення під Краковом) і повернувшись додому лише в квітні 1918 року, він описував свої спроби втечі з полону. Так він згадував німця повара який йому з товаришами допомагав організувати втечу і навіть хотів тікати разом з ними.²⁸

Доволі феєричну історію, що відбулася влітку 1917 року, згадував у своїх мемуарах Михайло Алексєєв. Йшлося про російську піхотну частину, яка з озброєнням пішла в атаку на російську артилерійську частину, що відкрила вогонь шрапнеллю по австрійським солдатам з якими у піхотинців було укладено угоду про припинення вогню. Винним в порушенні перемир'я визначають російського полковника, що командував артилеристами. Від солдатської розправи його рятують лише умовляння, що він і сам лише виконував наказ вищого командування.²⁹

Спогади Михайла Алексєєва дають змогу чітко виокремити лінію «свій» - «чужий» яка склалася наприкінці РСВ не лише в середині російської армії, а й по відношенню до супротивника. Коли ворог визначається не за принципом військової форми, а за соціальним принципом. Коли рекрутований селянин південно-східної України перестає розуміти, чому він змушений стріляти в селянина рекрутованого в Австро-Угорській імперії. Визначаючи винних у війні державну владу, буржуазію і офіцерство, яке у їхньому розумінні було безпосереднім провідником підступної і злочинної політики можновладців.

Еволюція емоційно-морального стану вояка.

Аналіз морального стану солдатського складу російської армії часів РСВ, який на 90% складався з рекрутованого селянства, дозволяє стверджувати, що девіаційні явища були йому притаманні протягом всього часу війни і вийшли на свій максимум у 1917 році. Служба в армії сприймалася селянами як ще одна з форм повинностей, які вони мали відбувати для держави. Тому мова про великий патріотизм і бажання загинути «За віру, царя та вітчизну», коли в тилу залишалась багатодітна родина, ми в селянських мемуарах не простежуємо. Навпаки ми бачимо досить масові

випадки намагань ухилитися від служби, дезертирства, мародерства та пияцтва. Останні дослідження показують, що значна частина рекрутованих селян відправлялася на фронт вже маючи думку, що при першій же можливості необхідно потрапити в полон. Адже полон не вважався чимось ганебним, проте значно підвищував можливість вижити та повернутись додому не ушкодженим.

Криза російської армії з відсутністю підготовленого військового резерву при подальших мобілізаційних хвилях призвела до рекрутування людей не підготовлених та абсолютно не здатних до військової служби. Така ситуація лише підсилювала негативні емоційно-психологічні явища набували дедалі більшого поширення в солдатському середовищі. Яскравим підтвердженням проблем з людським ресурсами є щоденник Івана Ярошенка, людини, яка потрапила на фронт лише 1917 року і може бути зразковим прикладом зазначених кризових явищ. Вже перебуваючи на військовій службі і ставши свідком останніх місяців існування румунського фронту Іван Ярошенко за натурою залишається цілком цивільною людиною. Він з цікавістю ходить дивитись на нові для себе речі, як наприклад запуск повітряного шару з розвідником на ньому. При цьому лякається розірвавшихся снарядів і не соромиться пустити сльозу по залишеному десь далеко дому.³⁰ Він намагається відгородити себе від армії як такої, переключаючись на цілком мирну справу швеця і виконує військові обов'язки лише в разі потреби.

В селянських мемуарних джерелах простежується виникнення та еволюція протягом РСВ таких раніше не притаманних селянам девіаційних вчинків, як братання та умисне пошкодження себе з метою ухилення від військової служби. Подібні явища були спричинені затяжною війною, яка немала суттєвих результатів, а було фізичним та психологічним виснаженням вояків по обидві лінії фронту, погано організованою пропагандою, яка б мала підтримувати вояків російської армії у необхідному емоційно-психологічному стані. Проблема ускладнювалася й у зв'язку з людськими втратами внаслідок військових дій.

Розвиток негативних явищ в середовищі російської армії проходить точку неповернення 1916 року коли Російська імперія фактично ви-

²⁸ «Солдат своєї Батьківщини». Спогади Івана Марусенка... С. 45

²⁹ Михайло Алексєєв. Спогади... С. 542

³⁰ Іван Ярошенко. Щоденник. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // *Джерела з історії Південної України*. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. 484 с. С. 269-271

черпала свій військовий кадровий потенціал і на службу в діючі війська почали приходити невичені солдати та офіцери. Вони не мали ні тактичних, ні освітніх, ні людських здібностей керувати підлеглими. Сукупність факторів стало основою для зародження обопільної недовіри між солдатами та офіцерами. Врешті призвело до відкритої ворожнечі аж до вбивств між цими групами. Таким чином, російська армія повністю втратила свою боєздатність.

Особливості ієрархічних стосунків в російській армії.

Селянські особові джерела, в своїй більшості, передають нам образ офіцера в більш негативних тонах навіть в порівнянні з ворожою армією. В мемуарній спадщині селян південно-східної України ми бачимо офіцера російської армії, як правило, неука, дурня, боягуза, вора, пихату особу та садиста. Такими епітетами солдати прозвали своїх офіцерів виходячи з власного досвіду і будучи особистими свідками дій військового командного складу. Михайло Алексєєв в своїх мемуарах на пряму просить «звернути увагу того хто буде це читати» на розповідь як п'яний командир батальйону вирішує взяти «язика» і внаслідок таких дій батальйон несе величезні бойові втрати.³¹

У своїх мемуарах в частині подій ПСВ Михайло Алексєєв досить багато уваги приділяє питанню стосунків, що склалися між солдатами та офіцерами. В його споминах ми бачимо як відбувся перехід у ставленні до командування в очах рядових солдат та унтер-офіцерства. Від поваги і мрій самому отримати офіцерське звання до зневаги, що переростала подекуди у ненависть. Апофеозом даної еволюції у згадках Михайла Алексєєва стало вбивство солдатами офіцера, підлеглі солдати якого потерпали від його неповаги та знуцань. Алексєєв досить детально зупиняється на даній історії, розповідає про причини які викликали подібний вчинок солдатів, про те як проходив суд над ними та розстріл тих кого суд вважав винними у вбивстві офіцера. Ми бачимо, що сам Михайло Алексєєв будучи особистим свідком даної події, перебував на стороні солдат і хоча уникає різких особистих суджень все ж не забуває повідомити, що вже через пів року у квітні 1917 року солдати розшукують офіцера який брав участь у тому суді і розстрілюють його.³²

Олександр Замрія у своїх споминах прига-

дував, що внаслідок конфлікту у нього виникло бажання вбити свого старшого командира. При цьому він висловлює впевненість що інші солдати його б підтримали та такий його вчинок не видали.³³ Не поважне ставлення до офіцерів підкреслює і використаний ним у споминах термін «офіцерішка».³⁴

Хоча наведені факти у стосунках між солдатами та офіцерами подані лише з погляду солдатів, ми можемо робити висновки про те, що конфлікти між ними виникали здебільшого у випадках обопільної неповаги один до одного. У випадках, коли офіцери ставилися до солдат з увагою, покривали якісь їх промахи або навіть рекомендували їх до нагород, ми бачимо зовсім інший підхід до характеристики солдатами офіцерів. Можемо згадати і поважне ставлення Михайла Алексєєва до батальйонного командира Сергія фон Францена і Олександра Замрії до капітана Сікорського який представив його до нагородження Георгіївським хрестом 4 ступеня.

Формування селянського нарративу.

ПСВ та тісне спілкування з представниками іншої соціальної верстви – офіцерами безумовно вплинули на селянських авторів, що пройшли крізь війну солдатами та унтер-офіцерами. Спілкування з дворянством, для якого ведення власного щоденника було цілком природною нормою спонукало колишніх селян братися за перо, певною мірою наслідуючи офіцерам. Так Михайло Алексєєв у своїх мемуарах, написаних вже на схилі віків, жалкував про те, що 20-х роках ХХ століття у нього було конфісковано, органами НКВС, щоденник який він писав на фронті, підозрюючи, що в ньому могла міститись антирадянська агітація. Іван Марусенко вказував, що при створенні свого нарративу користувався записами з щоденника, який вів у період 1914 – 1915 років.

Якщо селянське буття, за постійною і важкою працею, фактично не залишало часу на створення письмового нарративу то ПСВ дала селянам рекрутованим до армії таку можливість. До таких особових джерел в першу чергу ставимо, вже загадані нами щоденники та приватне листування. І якщо інформація, що містилась в щоденниках дійшла до нас у формі мемуарів спогадів, то завдяки «Історії...» Василя Рубеля ми маємо змогу вивчати листи з фронту його брата Андрія Рубеля.

ПСВ стала першим великим військовим конфліктом для Російської імперії в якому був нала-

³¹ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 515

³² Михайло Алексєєв. Спомини... С. 536-540

³³ Олександр Замрія. Заповіт своєму поколінню... С. 210

³⁴ Олександр Замрія. Заповіт своєму поколінню... С. 226

годжений стабільний поштовий зв'язок з фактично кожною військовою частиною. Листи солдатів як історичне джерело мають свої особливості, які дозволяють нам краще зрозуміти емоційно-психологічний стан та еволюцію поглядів людини яка ще вчора була хліборобом, а тепер є солдатом та перебуває в окопах на передовій військових дій.

Листи Андрія Рубеля становлять виняткове значення для розуміння процесу трансформації селянина в солдата. Вони дозволяють виявити як нові людські риси солдата сформовані в нових умовах так і гостріше відчуті в ньому селянина з його прагматичним поглядом на життя.

В Андрії Рубелі ми бачимо шлях людини від того хто тікає з поїзда що везе їх до військової частини. Намагається відкупитися від призиву до армії до людини яка мріє про перемогу у війні та поверненні додому героєм в офіцерському чині та з нагородами. Він не лише змінює власний погляд на службу в армії, але й радить своєму брату у випадку призову до війська не боятися і йти в учбову команду. Адже вона відкриває шлях до отримання офіцерського звання.³⁵

Проходження учбових команд є фактично спільним знаменником для наших селянських авторів. Система учбових команд для підготовки унтер-офіцерів діяла в російській армії як в мирний так і у військовий час. Учбові команди формувалися при кожному полку і були окремими військовими відділеннями. На навчання до військових команд набирали найбільш здібних солдат, які отримали хоча б початкову освіту в мирний час. Михайло Алексєєв у своїх мемуарах згадував, що він та ще 24 новобранця були відібрані до учбової команди, позаяк мали чотирикласну освіту.³⁶

В процесі підготовки молодших командирів в учбових командах викладалась граматики, математики, Закон Божий, військовий устав, перша медична допомога, топографія, інженерна справа, стрільби та строева підготовка. Викладали в учбових командах офіцери, унтер-офіцери та інші чини, що були направлені до учбових команд. Термін проходження учбових команд складав 2,5 місяця, після чого випускники мали скласти іспити.³⁷ Важливим аспектом було те, що учбова команда мала підготувати майбутнього унтер-офіцера до самостійної підготовки та навчання новобранців та рядових солдат. Згадаємо Михайла

Алексєєва якому в учбовій команді було доручено проводити підготовку для новобранців молдован.

Так ми можемо казати, що ПСВ стала одним з чинників, який створив як фактичні, так і психологічно-емоційні умови. Це спонукало деяких рекрутованих до армії селян взятися за перо. Тісне спілкування з офіцерами, проходження курсів в учбових командах, нарешті проста наявність часу записати свої думки та сподівання стали тими об'єктивними факторами завдяки яким з'являються особові джерела селян південно-східної України які пройшли вихори ПСВ. Проте, не менш важливими можемо вважати і психологічні фактори, які спонукали людей до створення по собі згадки.

Передусім, війна для вояка це перш за все думка про можливість власної загибелі і відповідно бажання залишити по собі пам'ять. Другим важливим аспектом стає туга солдата по своїм рідним, близькими та за власним домом. Саме ці аспекти стають ключовими у бажанні вояка писати листи. Згадаємо листи додому Андрія Рубеля та подивимось на рівень їх емоційності. Фактично в кожному листі він пише про те, що сумує за домом, за своїми рідними та знайомими. Він постійно згадує про свого жеребця Порива і просить молитися за нього сподіваючись неушкодженим повернутися додому.

В мемуарних творах ми можемо простежити ностальгічні риси. Адже писались вони нашими авторами вже на схилі років, а ПСВ була для них не лише одним з найемоційніших та найяскравіших моментів їхнього життя а й припала на роки їхньої молодості, а зазвичай саме цей період життя викликає найбільш ностальгічні емоції та згадки. Такий стан з'являється у людей, яким власне життя видається нудним та недостатньо яскравим. Так спогади Івана Марусенко присвячені виключно подіям ПСВ. В них він обходить згадки інших перепитій власного життя, не згадує навіть ім'я власної дружини та дітей, проте досить детально зупиняється саме на власній участі у війні. Його спогадам притаманне намагання до яскравого викладення подій і його центральні ролі в них. Будучи здібним саме для військової служби, але повернувшись до селянського життя, Іван Марусенко створює наратив про часи які залишили найбільш барвистий слід в його житті.

Зупиняючись на питанні інформативних можливостей та достовірності селянських письмових особових джерел в частині викладення подій ПСВ залишається актуальною дискусія щодо цінності історичного джерела. Воно відповідно до самої

³⁵ Василь Рубель. Історія... С. 175-176

³⁶ Михайло Алексєєв. Спомини... С. 508

³⁷ Коняев Р.В. Подготовка унтер офицеров в Омском военном округе в годы Первой мировой войны. Тамбов, 2018

форми створення містить значну долю суб'єктивізму закладеного особою, що творить джерело. Проводячи вивчення описового фактажу розглянутих джерел необхідно з обережністю ставитись до викладених в них історичних фактів. Проте притаманний мемуарам суб'єктивізм можемо вважати не негативною складовою, а додатковим бонусом. Він дозволяє вивчати аспекти які не можливо виявити в інших історичних джерелах.

Не менш важливим у дослідженні мемуарних джерел є питання людської пам'яті. Адже мемуари пишуться здебільшого вже на схилі віків, коли від описуваних в них подій минуло вже роки, а то й десятиліття. Цьому прикладом в нашому випадку мемуари Івана Марусенко були написані у 1954 – 1955 роках, а Михайла Алексеєва в кінці 60-х першій половині 70-х років. В умовах коли між подією та створенням опису про цю подію проходить кілька десятків років питання достовірності стає більш актуальним, ніж у випадку коли між подією та створенням особового письмового джерела (на кшталт приватного листа) проходить лише кілька днів або тижнів. Тим більше, що останні дослідження в галузі психології виявили відсутність принципової різниці (з точки зору мозку людини) між переживанням реальним та химерним і між переживанням та спогадом про нього.

Пам'ять про подію записується та зберігається в тих самих нервових клітинах, які збуджуються при безпосередній пригоді. Акт згадки про подію або емоцію призводить до активації тих самих нейронів головного мозку. Тому при повторних споминах людини вже не очевидно, що саме вона згадує: початкову емоцію або подію, або вже згадку про неї. Відповідно в нашій пам'яті можуть накопичуватись помилки та спотворення.³⁸

Висновки.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що проаналізовані мемуарні джерела дають змогу досліджувати питання пов'язані з подіями ПСВ на міждисципліному рівні, поєднуючи в собі такі напрямки як історія, соціологія, психологія та соціальна історія. Такий підхід дозволяє провести комплексний аналіз еволюції поглядів селян, змін в поведінці та визначенні власного місця в описуваних подіях. Можемо визначити соціоантропологічні риси російської армії, які носили як позитивний так і негативний характер. Досліджувати

побут та повсякденне життя селян що приймали участь в ПСВ, зрозуміти зміни що відбулися у стосунках між солдатами та офіцерами, розглянути умови формування та еволюції кластерів «свій» - «чужий», пояснити поширення девіаційних проявів у поведінці вояків. Виявити фактори та впливи ПСВ, які сприяли виникненню селянських мемуарних джерел.

Можемо казати що писемні особові джерела селян південно-східної України в частині подій ПСВ становлять важливе наукове джерело історії України. Мемуари мають цінну науково-пізнавальну функцію та дають нам змогу досліджувати аспекти відсутні в інших видах історичних джерел, зокрема культурно-суспільні особливості та відносини. Егоцентризм та суб'єктивізм притаманний даному різновиду джерел можемо вважати не недоліком, а виділяти в окремий напрямок до подальшого вивчення.

Селянські мемуарні джерела є носіями унікальної інформації про події ПСВ. Вони поєднують в собі цінні фрагменти історичних спостережень, віддзеркалюючи симпатії та антипатії авторів, їх погляди, оцінки та спостереження. Завдяки цим джерелам ми маємо змогу не лише по новому поглянути на становище «маленької людини» на тлі масштабів ПСВ, але й визначити вплив тієї самої «маленької людини» на загальний хід історії.

³⁸ Steven M. Smith, Sarah C. Moynan. Forgetting and Recovering the Unforgettable. *Psychological Science*. May 2008. V. 19. P. 462–468

References

- «Mutters Kriegstagebuch» Die Aufzeichnungen der Antonia Helming 1914-1922 2005, Rückblick, Band 3, 348 S. URL: <https://is.gd/GGSjhR>
- «Ocherki vojny.» (Pis'ma iz dejstvuyushchej armii). Vypusk pervyj. Odessa, 1915. 56 s. URL: <https://is.gd/FUSrvi>
- «Rasskazy ranenyyh. Kartiny vojny». Moskva, 1915. 367 s. URL: <https://goo-gl.su/ptT8QM>
- «Soldat svoiei Batkivshchyny». Spohady Ivana Marusenka. / Uporiadn. T.Moldavska. K., 2015. 72 s. (Seriiia «Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy», vypusk 25).
- Abdrashitov E.E. Istochniki lichnogo proiskhozhdeniya po istorii rossijskih voennoplennykh pervoj mirovoj vojny (avtoreferat). URL: <https://www.dissercat.com/content/istochniki-lichnogo-proiskhozhdeniya-po-istorii-rossiiskikh-voennoplennykh-pervoi-mirovoi-vo>
- Beradt, Martin (1881–1949): Erdarbeiter. Aufzeichnungen eines Schanzsoldaten, 1919. Später auch unter dem Titel Schipper an der Front, Berlin 1929 (vergriffen: Antiquariat). URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Beradt
- Dos Passos, John (1896–1970): Three Soldiers, 1921 / Drei Soldaten, 1922 (vergriffen: Antiquariat). URL: <https://literaturblog-duftender-doppelpunkt.at/2014/02/19/der-erste-weltkrieg-in-der-literatur/#anker25>
- Ivan Yaroshenko. Shchodennyk. // Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1 / Uporiadnyky: A. Boiko, S. Plokhii / Peredmovy: S. Plokhii, A. Boiko, V. Chop, V. Milchev // Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Tom 5. Knyha 1. Zaporizhzhia, 2005. 484 s.
- Kalmykov V.S. «Okopnaya» pravda Pervoj mirovoj vojny. Vestnik MGTU. Moskva. 2014. URL: <http://docplayer.ru/43132242-Okopnaya-pravda-pervoy-mirovoy-voyny.html>
- Konyaev R.V. Podgotovka unter oficerov v Omskom voennom okruge v gody Pervoj mirovoj vojny. Tambov, 2018. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/podgotovka-unter-ofitserov-v-omskom-voennom-okruge-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny/viewer>
- Kozenko B.D. Otechestvennaya istoriografiya Pervoj mirovoj vojny. Novaya i novejschaya istoriya. 2001. №3. URL: http://russiabgu.narod.ru/pages/themes/txt/kozenko_otech_istoriograf.pdf
- Krajkin V.V. Pervaya mirovaya vojna v vospriyatii krest'yan (po materialam Orlovskoj gubernii) (avtoreferat). URL: <https://www.dissercat.com/content/pervaya-mirovaya-voyna-v-vospriyatii-krestyan>
- Lyutko S.G. Komplektovanie russkoj armii v gody Pervoj mirovoj vojny. Pervaya mirovaya vojna v istoricheskikh sud'bah Evropy : sb. materialov. Minsk, 2014. S. 107-112. URL: <https://hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/konf/1ww/Liutko.pdf>
- Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1 / Uporiadnyky: A. Boiko, S. Plokhii / Peredmovy: S. Plokhii, A. Boiko, V. Chop, V. Milchev // Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Tom 5. Knyha 1. Zaporizhzhia, 2005. 484 s.
- Mykhailo Aleksieiev. Spomyny. // Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1 / Uporiadnyky: A. Boiko, S. Plokhii / Peredmovy: S. Plokhii, A. Boiko, V. Chop, V. Milchev // Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Tom 5. Knyha 2. Zaporizhzhia, 2005. 516 s.
- Oleksandr Zamriia. Zapovit svoiemu pokolinniu... // Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1 / Uporiadnyky: A. Boiko, S. Plokhii / Peredmovy: S. Plokhii, A. Boiko, V. Chop, V. Milchev // Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Tom 5. Knyha 1. Zaporizhzhia, 2005. 484 s.
- Pervaya mirovaya vojna 1914-1918 gg. v dnevnika i vospominaniyah oficerov Russkoj imperatorskoj armii: Sb. dok. / Otv. sost. S.A. Haritonov; sost.: V.M. SHabanov, O.V. CHistyakov, M.V. Abashina i dr. M.: Politicheskaya enciklopediya, 2016. 749 s. 1000 ekz. (Pervaya mirovaya. Velikaya. 1914–1918).
- Senin A.S. Organizaciya snabzheniya russkoj armii vooruzheniem i boepripasami v gody Pervoj mirovoj vojny. HKH vek i Rossiya: obshchestvo, reformy, revolyucii. Vyp.2, Samara, 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-snabzheniya-russkoj-armii-vooruzheniem-i-boepripasami-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny/viewer>
- Steven M. Smith, Sarah C. Moynan. Forgetting and Recovering the Unforgettable. Psychological Science. May 2008. V. 19. P. 462–468.
- Vasyl Rubel. Istoriia... // Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1 / Uporiadnyky: A. Boiko, S. Plokhii / Peredmovy: S. Plokhii, A. Boiko, V. Chop, V. Milchev // Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Tom 5. Knyha 1. Zaporizhzhia, 2005. 484 s.
- Wilhelm Heiders Erster Weltkrieg. Aufzeichnungen aus Feldzug und Lazarett. Buch. Softcover, 2014, 120 S. URL: <https://www.beck-shop.de/Storz-Wilhelm-Heiders-Erster-Weltkrieg/product/13914611?>